

بسمه تعالی

دانشگاه

پایان نامه برای دریافت درجه دکتری

عنوان:

**مطالعه انتقادی «تربیت معنوی» در دنیای معاصر:
مقایسه رویکردهای دینی و نوپدید در عرصه تربیت**

استاد راهنما:

دکتر بختیار شعبانی ورکی

اساتید مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین علی نهاوندی

دکتر ابوالفضل غفاری

دانشجو:

حسین باغگلی

۱۳۹۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به:

روح بلندی که هیچگاه او را ندیدم، اما زنده‌گی را از کلام او آموختم؛

از او آموختم؛

- قدر خود را بشناسم و متناسب با آن انتخاب کنم؛
- آزادییم را هیچکس جز خودم، نمی‌تواند در بند کند و بالاترین آزادی، قربانی کردن آزادی در پیشگاه معبود و تن دادن به بندگی اوست؛
- فرصت من تنها به اندازه برش کوتاهی از ابتدا و انتهای بی‌نهایت و در نقطه‌ای از هستی بی‌کران است؛
- اینجا بودنم برای بزرگ شدن است؛
- دین نه محدودیت، بلکه بالی برای پرواز است؛
- در دنیای امروز اگر نتوانی داشته‌هایت را به زبان قابل فهم تبدیل کنی، انزوا تنها مامن توست؛
- خدای خالق و خلاق، از من توقع حرکت و خلاقیت دارد؛
- ....

همه آنچه از او آموختم، مرا به آنجا رساند که با نشاط و امید؛

قدم در راه بگذارم؛

قدم در راه بی‌بازگشت بگذارم؛

روم آنجا که مرگی نیست؛ دردی نیست؛ صدای ناآشنایی نیست؛

آنجا که هر چه هست خوبی‌ست و حکایت همچنان باقی‌است؛

و آنجا نیست، هم‌اینجا و هم‌اکنون است؛

بودن در راه بی‌پایان ....

با سپاس از همراهان بی‌منت:

جناب آقای دکتر بختیار شعبانی ورکی؛

که نگاه فلسفی را از او آموختم و در تمام مسیر، راهنمایی‌هایش، چراغ راهی بود تا رسیدن به مقصد.

جناب حجت‌الاسلام و المسلمین علی نهاوندی و جناب آقای دکتر ابوالفضل

غفاری؛

که در این مدت بزرگوارانه مرا از مشورت‌های ارزنده‌شان بهره‌مند نمودند.

جناب آقای دکتر محمود سعیدی رضوانی، جناب آقای دکتر محمدرضا

آهنچیان، سرکار خانم دکتر طاهره جاویدی کلاته و جناب آقای دکتر بابک

شمشیری؛

که با دیدگاه‌های انتقادی خود در طول و پایان کار بر غنای کار افزودند.

با سپاس از همراهی‌های همسر عزیزم:

که بزرگواری و تحمل‌های او، تحمل خستگی‌ها و دشواری‌ها را آسان نمود.

و با سپاس از همه آنهایی که در طی سال‌های گذشته زندگی از آنها آموختم و با

هزاران افتخار در ادامه راه نیز خواهیم آموخت.

چکیده:

در پژوهش حاضر با هدف مطالعه انتقادی «تربیت معنوی» در دنیای معاصر، مفهوم معنویت مورد بررسی قرار گرفت و دو جهت گیری کلی نسبت به «معنویت» (معنویت مبتنی بر دین و معنویت فارغ از دین) مورد شناسایی قرار گرفت. سپس این دو جهت گیری با استفاده از روش پژوهش فلسفی مورد مطالعه قرار گرفت و رویکردهای موجود در هر یک از دو جهت گیری (دینی و فارغ از دین) مورد تحلیل قرار گرفت و ضمن بررسی مفروضات، مبانی، اصول و روش های هر یک، الگوی پیشنهادی آنها در «تربیت معنوی» نیز شناسایی شد.

در جهت گیری دینی به «معنویت» چهار رویکرد (۱) روشنفکری دینی، (۲) تجربه گرایی، (۳) ایمان گرایی و (۴) الهیات پویایی مطالعه شد و هر یک از حیث ساختاری و روشی مورد نقد قرار گرفت. در نهایت مهمترین نقاط قوت در جهت گیری دینی به «معنویت» مواردی چون: معنادارپنداری و هدفمند دانستن هستی، انگیزه بخشی به انسان برای حرکت در مسیری بی نهایت، تلاش برای مجاب نمودن انسان در خصوص پیچیدگی هستی و عدم امکان فهم عقلانی همه امور، طاغوت ستیزی و دغدغه برای رهاسازی همه انسان ها و مثبت نگری به ذات انسان؛ و همچنین مهمترین نقاط ضعف این جهت گیری مواردی چون: از بین رفتن تفکر انتقادی، تاکید بیش از حد بر نظام جزا و پاداش اخروی، عقلانی سازی های سطحی، ناکارآمدی عینی برخی اعمال دینی در زندگی جاری انسان ها، عدم تبیین سبک زندگی متناسب با شرایط انسان معاصر، عدم جذابیت در شیوه های دعوت و توجیه باورها برای انسان معاصر؛ مورد شناسایی قرار گرفت.

در جهت گیری فارغ از دین به «معنویت» پنج رویکرد (۱) پذیرش دین به مثابه فرهنگ، (۲) اخلاق گرایی (۳) رویکرد تلفیقی، (۴) رویکردهای تک بعدی نگر و (۵) پذیرش هوش معنوی به عنوان استعداد پایه مطالعه شد و هر یک از حیث ساختاری و روشی مورد نقد قرار گرفت. در نهایت مهمترین نقاط قوت در جهت گیری فارغ از دین به «معنویت» مواردی چون: در دسترس قرار دادن معنویت و امکان استفاده در زندگی جاری الان و اکنون، پرکردن خلاء معنویت، قالب های جذاب و تفکر مبتنی بر جهانی سازی؛ و همچنین مهمترین نقاط ضعف این جهت گیری مواردی چون: احتمال انحراف رهبران، فردی سازی معنویت، احتمال سوء استفاده از پیروان، عدم امتداد معنادار حیات و ناکارآمدی تلفیق و تجمع؛ مورد شناسایی قرار گرفت.

در نهایت ضمن بررسی امکان ارتباط میان دو جهت گیری «دینی» و «فارغ از دین» به معنویت، چگونگی این ارتباط با توجه به دو عامل اثرگذار (میزان وسعت نگاه به معنویت و سهم انسان در تحول خود) از دو منظر برون دینی و درون دینی مورد بررسی قرار گرفت و در هر مورد پیشنهادهایی ارائه شد. از منظر برون دینی امکان ارتباط منوط به عبور از حدود شریعت در ادیان شد و الگوی ارتباط پلکانی پیشنهاد شد و از منظر درون دینی، ضمن پذیرش ماهیت و غایت این دو جهت گیری به «معنویت»، استفاده از فرصت «معنویت فارغ از دین» به عنوان رقیبی که منجر به پویایی معنویت دینی می شود و بهره گیری از تکنیک ها و قالب های مورد استفاده در معنویت های نوپدید، پیشنهاد شد.

کلمات کلیدی: تربیت، معنویت، تربیت معنوی، تربیت دینی، جهت گیری دینی، جهت گیری فارغ از دین

فهرست مطالب

صفحه

عنوان مطالب

فصل اول: کلیات

۲	..... ۱-۱- مقدمه
۵	..... ۲-۱- هدف‌های پژوهش
۶	..... ۳-۱- سوالات پژوهش
۷	..... ۴-۱- روش پژوهش
۹	..... ۵-۱- تعریف مفاهیم

فصل دوم: تحلیل مفهوم معنویت و تربیت معنوی

۱۵	..... ۱-۲- «معنویت» مفهومی دینی یا سکولار
۱۷	..... ۲-۲- ویژگی‌های معنویت مبتنی بر رویکرد دینی
۱۹	..... ۱-۲-۲- دین و نمود عینی آن در حیات بشری
۲۳	..... ۳-۲- «معنویت» فارغ از دین
۲۴	..... ۱-۳-۲- رنسانس و تحول نگرش به انسان، عقلانیت و وحی
۲۶	..... ۱-۳-۲-۱- شکل‌گیری مدرنیسم و حاکمیت و خودمداری انسان
۲۹	..... ۲-۳-۲- پست مدرنیسم و معنویت‌گرایی
۳۰	..... الف) رویکرد پوچ‌انگاران به حیات
۳۰	..... ب) بازگشت به صورتی از جهان‌بینی ماقبل مدرن
۳۱	..... ج) تحول در مفاهیم بنیادی دین سنتی
۳۲	..... ۴-۲- رویکردهای موجود در مواجهه با معنویت
۳۳	..... ۱-۴-۲- رویکرد عدم باور به معنا
۳۶	..... ۲-۴-۲- رویکرد معنا باوری
۳۶	..... ۱-۲-۴-۲- معنا باوری مبتنی بر دین باوری
۳۷	..... ۲-۲-۴-۲- معنا باوری فارغ از دین
۴۰	..... ۳-۲-۴-۲- معنا باوری ضد دین

فصل سوم: تربیت معنوی مبتنی بر رویکرد دین باورانه

۴۶	۱-۳- جستجوی «معنویت» در رویکرد دینی
۴۶	۱-۱-۳- مفهوم «معنویت»
۵۰	۲-۳- جایگاه تربیت معنوی در ادوار تاریخی تربیت دینی
۵۰	۱-۲-۳- خانواده مرکز اصلی تربیت (قرون اولیه مسیحیت)
۵۰	۲-۲-۳- تاسیس مدارس مسیحی (قرن چهارم میلادی)
۵۱	۳-۲-۳- توسعه‌ی مدارس مسیحی و جایگزینی با مدارس عمومی (قرون وسطی)
۵۲	۴-۲-۳- رنسانس و بازگشت علوم دنیوی به مدارس مسیحی
۵۳	۵-۲-۳- خروج مدارس از سلطه‌ی کلیسا و قرار گرفتن تحت کنترل دولت‌ها (قرن ۱۷ و ۱۸ میلادی)
۵۴	۶-۲-۳- شکل‌گیری مدارس غیردینی و تفکیک علوم دینی از علوم جدید (قرن ۱۹ و ۲۰ میلادی)
۵۷	۳-۳- «تربیت معنوی» با جهت‌گیری دینی
۵۸	۱-۳-۳- «تربیت معنوی» جزئی از «تربیت دینی»
۶۰	۱-۱-۳-۳- تربیت بوسیله‌ی دین
۶۲	۲-۱-۳-۳- تربیت برای آشنایی با دین
۶۴	۴-۳- انواع مواجهه‌ی متعهدان به دین خاص با «تربیت معنوی» در دنیای معاصر
۶۵	۱-۴-۳- «رویکرد روشنفکری دینی»: تلاش برای عقلانی‌سازی دین در دنیای مدرن
۶۸	۱-۱-۴-۳- ویژگی‌های نظام تربیتی در رویکرد «روشنفکری دینی»
۷۱	۲-۱-۴-۳- الگوی مواجهه با تربیت معنوی در رویکرد «روشنفکری دینی»
۷۳	۲-۴-۳- «رویکرد تجربه‌دینی»: تجربه‌ی شخصی جایگزین عقلانیت، در حجیت بخشی به دین
۷۹	۱-۲-۴-۳- ویژگی‌های نظام تربیتی در رویکرد «تجربه‌دینی»
۸۴	۲-۲-۴-۳- الگوی مواجهه با تربیت معنوی در رویکرد «تجربه‌دینی»
۸۶	۳-۴-۳- «رویکرد ایمان‌گرایی»: مخالفت با عقل‌گرایی در فهم دینی و جایگزینی ایمان با عقل
۸۷	الف- ایمان‌گرایی افراطی
۸۸	ب- ایمان‌گرایی معتدل
۹۲	۱-۳-۴-۳- ویژگی‌های نظام تربیتی در رویکرد «ایمان‌گرایی»
۹۵	۲-۳-۴-۳- الگوی مواجهه با تربیت معنوی در رویکرد «ایمان‌گرایی»

۹۷	..... «رویکرد الهیات پویشی»: بازنگری و تحول در اصول بنیادین رویکرد سنتی
۱۰۳	..... ویژگی‌های نظام تربیتی در رویکرد «الهیات پویشی»
۱۰۵	..... الگوی مواجهه با تربیت معنوی در رویکرد «الهیات پویشی»
۱۰۷	..... ۳-۵- مشخصات تربیت معنوی با رویکرد دینی
۱۰۷	..... ۳-۵-۱- اهداف تربیت معنوی
۱۰۹	..... ۳-۵-۲- پیش فرض‌های تربیت معنوی
۱۱۲	..... ۳-۵-۳- اصول حاکم بر تربیت معنوی
۱۱۶	..... ۳-۶- جمع‌بندی

فصل چهارم: تربیت معنوی مبتنی بر رویکرد معنویت فارغ از دین

۱۲۰	..... ۴-۱- تحولات مواجهه با دین در گستره‌ی تاریخ
۱۲۱	..... ۴-۱-۱- مسیحیت و برخورد با فلسفه‌های رقیب
۱۲۳	..... ۴-۱-۲- عصر مدرن و ضرورت حذف دین در رقابت با علم
۱۲۷	..... ۴-۱-۳- عصر پست‌مدرن و جایگاه یافتن معنویت
۱۳۰	..... ۴-۲- انواع مواجهه نامتعهدان به دین خاص، با «تربیت معنوی» در دنیای معاصر
۱۳۱	..... ۴-۲-۱- رویکرد «پذیرش دین به‌مثابه فرهنگ»
۱۳۴	..... ۴-۲-۱-۱- ویژگی‌های «تربیت معنوی» در رویکرد «پذیرش دین به‌مثابه فرهنگ»
۱۳۷	..... ۴-۲-۱-۲- الگوی مواجهه با «تربیت معنوی» در رویکرد «پذیرش دین به‌مثابه فرهنگ»
۱۳۸	..... ۴-۲-۲- رویکرد «اخلاق‌گرایی»
۱۴۳	..... ۴-۲-۲-۱- ویژگی‌های «تربیت معنوی» در رویکرد «اخلاق‌گرایی»
۱۴۶	..... ۴-۲-۲-۲- الگوی مواجهه با «تربیت معنوی» در رویکرد «اخلاق‌گرایی»
۱۴۸	..... ۴-۲-۳- رویکرد تلفیقی (نظریه فراگیر)
۱۵۱	..... ۴-۲-۳-۱- ویژگی‌های «تربیت معنوی» در رویکرد «تلفیقی»
۱۵۲	..... ۴-۲-۴- رویکردهای «تک‌بعدی‌نگر»
۱۵۴	..... ۱. معنویت به‌مثابه‌ی جستجوی معنا در زندگی
۱۵۶	..... ۲. معنویت به‌معنای کامل شدن و دستیابی به نگرش یکپارچه در هستی
۱۵۷	..... ۳. معنویت یعنی نیروی درونی به نام عشق

عنوان مطالب	صفحه
۱-۴-۲-۴- ویژگی‌های «تربیت معنوی» در رویکردهای «تک‌بعدی‌نگر»	۱۵۸
۲-۴-۲-۴- الگوی مواجهه با «تربیت معنوی» در رویکردهای «تک‌بعدی‌نگر»	۱۶۴
۵-۲-۴- رویکرد «پذیرش هوش معنوی به عنوان استعداد پایه»	۱۶۶
۱-۵-۲-۴- ویژگی‌های «تربیت معنوی» در رویکرد «پذیرش هوش معنوی به عنوان استعداد پایه»	۱۶۸
۲-۵-۲-۴- الگوی مواجهه با «تربیت معنوی» در رویکرد «پذیرش هوش معنوی به عنوان استعداد پایه»	۱۷۱
۳-۴- ویژگی‌های معنویت در رویکرد فارغ از دین	۱۷۳
۴-۴- مشخصات تربیت معنوی با رویکرد فارغ از دین	۱۷۵
۱-۴-۴- اهداف تربیت معنوی	۱۷۶
۲-۴-۴- پیش فرض‌های تربیت معنوی	۱۷۸
۳-۴-۴- اصول کلی حاکم بر تربیت معنوی	۱۷۹
۵-۴- جمع‌بندی	۱۸۳

فصل پنجم: نتیجه و بحث

۱-۵- نقد «تربیت معنوی» با جهت‌گیری دینی	۱۸۸
۱-۱-۵- نقد از بیرون «تربیت معنوی» با جهت‌گیری دینی	۱۸۹
۱-۱-۱-۵- نقد معنویت باوران‌فارغ از دین به «تربیت معنوی» با جهت‌گیری دینی	۱۸۹
۲-۱-۱-۵- پاسخ به کاستی‌های مطرح شده از سوی معنویت‌باوران فارغ از دین	۱۹۰
۲-۱-۵- نقد محتوایی رویکردهای «تربیت معنوی» با جهت‌گیری دینی	۱۹۳
۱-۲-۱-۵- نقد «تربیت معنوی» مبتنی بر رویکرد «روشنفکری دینی»	۱۹۳
الف- نقد ساختاری رویکرد «روشنفکری دینی»	۱۹۳
ب- نقد روش‌های تربیتی در رویکرد «روشنفکری دینی»	۱۹۵
۲-۲-۱-۵- نقد «تربیت معنوی» مبتنی بر رویکرد «تجربه دینی»	۱۹۸
الف- نقد ساختاری رویکرد «تجربه‌دینی»	۱۹۸
ب- نقد روش‌های تربیتی در رویکرد «تجربه‌دینی»	۲۰۰
۳-۲-۱-۵- نقد «تربیت معنوی» مبتنی بر رویکرد «ایمان‌گرایی»	۲۰۲
الف- نقد ساختاری رویکرد «ایمان‌گرایی»	۲۰۲
ب- نقد روش‌های تربیتی در رویکرد «ایمان‌گرایی»	۲۰۵

عنوان مطالب

صفحه

۲۰۷	..... ۵-۲-۴- نقد «تربیت معنوی» مبتنی بر رویکرد «الهیات پویشی»
۲۰۷	..... الف- نقد ساختاری رویکرد «الهیات پویشی»
۲۱۰	..... ب- نقد روش‌های تربیتی در رویکرد «الهیات پویشی»
۲۱۱	..... ۵-۱-۳- باهم‌نگری نقدهای وارد به رویکردهای تربیت معنوی با جهت‌گیری دینی
۲۱۳	..... ۵-۲- نقد «تربیت معنوی» با جهت‌گیری فارغ از دین
۲۱۴	..... ۵-۲-۱- نقد از بیرون «تربیت معنوی» با جهت‌گیری فارغ از دین
۲۱۴	..... ۵-۲-۱-۱- نقد دین‌داران به تربیت معنوی با رویکرد فارغ از دین
۲۱۶	..... ۵-۲-۱-۲- پاسخ معنویت‌باوران فارغ از دین به کاستی‌های مطرح شده از سوی دین‌داران
۲۱۹	..... ۵-۲-۲- نقد محتوایی رویکردهای «تربیت معنوی» با جهت‌گیری فارغ از دین
۲۱۹	..... ۵-۲-۱- نقد «تربیت معنوی» مبتنی بر رویکرد «پذیرش دین به‌مثابه فرهنگ»
۲۱۹	..... الف- نقد ساختاری رویکرد «پذیرش دین به‌مثابه فرهنگ»
۲۲۰	..... ب- نقد روش‌های تربیتی در رویکرد «پذیرش دین به‌مثابه فرهنگ»
۲۲۲	..... ۵-۲-۲- نقد «تربیت معنوی» مبتنی بر رویکرد «اخلاق‌گرایی»
۲۲۲	..... الف- نقد ساختاری رویکرد «اخلاق‌گرایی»
۲۲۵	..... ب- نقد روش‌های تربیتی در رویکرد «اخلاق‌گرایی»
۲۲۶	..... ۵-۲-۳- نقد «تربیت معنوی» مبتنی بر رویکرد «تلفیقی»
۲۲۶	..... الف- نقد ساختاری رویکرد «تلفیقی»
۲۲۸	..... ۵-۲-۴- نقد «تربیت معنوی» مبتنی بر رویکردهای «تک‌بعدی‌نگر»
۲۲۸	..... الف- نقد ساختاری رویکردهای «تک‌بعدی‌نگر»
۲۳۰	..... ب- نقد روش‌های تربیتی در رویکردهای «تک‌بعدی‌نگر»
۲۳۲	..... ۵-۲-۵- نقد «تربیت معنوی» مبتنی بر رویکرد «پذیرش هوش معنوی به‌عنوان استعداد پایه»
۲۳۲	..... الف- نقد ساختاری رویکرد «پذیرش هوش معنوی به‌عنوان استعداد پایه»
۲۳۴	..... ب- نقد روش‌های پیشنهادی در رویکرد «پذیرش هوش معنوی به‌عنوان استعداد پایه»
۲۳۶	..... ۵-۲-۳- باهم‌نگری نقدهای وارد به رویکردهای تربیت معنوی فارغ از دین
۲۳۸	..... ۵-۳- بررسی ضرورت، امکان و چگونگی رابطه‌ی «تربیت معنوی» در رویکردها با جهت‌گیری دینی و فارغ از دین

عنوان مطالب	صفحه
۴-۵- الگوی مختار در رابطه جهت‌گیری دینی و نوپدید، در پژوهش حاضر	۲۴۲
۱-۴-۵- الگوی ارتباطی جهت‌گیری‌های دینی و نوپدید به معنویت، از منظر برون‌دینی	۲۴۳
۲-۴-۵- الگوی ارتباطی جهت‌گیری‌های دینی و نوپدید به معنویت، از منظر درون‌دینی	۲۴۵
۵-۵- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری	۲۵۰
فهرست منابع	۲۵۳

فهرست جداول

جدول (۱): توزیع فراوانی ادیان زنده جهان	۲۱
جدول (۲): تفاوت جهان‌بینی دنیای مدرن و قرون وسطی	۲۸
جدول (۳): نقد تربیت معنوی با جهت‌گیری دینی	۲۱۱
جدول (۴): نقاط قوت و ضعف رویکردهای تربیت معنوی با جهت‌گیری دینی	۲۱۲
جدول (۵): نقد تربیت معنوی با جهت‌گیری فارغ از دین	۲۳۶
جدول (۶): نقاط قوت و ضعف رویکردهای تربیت معنوی با جهت‌گیری فارغ از دین	۲۳۷

فهرست شکل‌ها

شکل (۱): جمعیت پیروان گروه‌های دینی عمده	۲۰
شکل (۲): نتایج حاصل از جریان رنسانس	۲۵
شکل (۳): مراحل معنویت‌زدایی از جامعه غرب	۲۷
شکل (۴): معانی برداشت شده از مفهوم معنویت	۳۲
شکل (۵): انواع مواجهه با معنویت	۴۲
شکل (۶): انواع مواجهه با تربیت معنوی در رویکردهای معنویت‌باوری دینی در دنیای معاصر	۶۴
شکل (۷): تربیت معنوی براساس رویکرد «روشنفکری دینی»	۷۱
شکل (۸): تربیت معنوی براساس رویکرد «تجربه‌دینی»	۸۴

۹۵	..... شکل (۹): تربیت معنوی براساس رویکرد «ایمان گرایی»
۱۰۵	..... شکل (۱۰): تربیت معنوی براساس رویکرد «الهیات پوششی»
۱۳۰	..... شکل (۱۱): انواع مواجهه با تربیت معنوی در رویکردهای معنویت‌باوری فارغ از دین در دنیای معاصر ...
صفحه	عنوان مطالب
۱۳۷	..... شکل (۱۲): تربیت معنوی براساس رویکرد «پذیرش دین به مثابه فرهنگ»
۱۴۶	..... شکل (۱۳): تربیت معنوی براساس رویکرد «اخلاق گرایی»
۱۵۰	..... شکل (۱۴): انطباق آموزه‌های ادیان بر یکدیگر
۱۶۰	..... شکل (۱۵): رابطه میان شناخت، گرایش و اراده در رویکردهای فلسفی کلاسیک
۱۶۰	..... شکل (۱۶): رابطه میان شناخت، گرایش و اراده در برخی رویکردهای فلسفی معاصر
۱۶۴	..... شکل (۱۷): تربیت معنوی براساس رویکرد «تک‌بعدی‌نگر»
۱۶۷	..... شکل (۱۸): نسبت هوش‌های مختلف در جریان رشد
۱۷۱	..... شکل (۱۹): تربیت معنوی براساس رویکرد «پذیرش هوش معنوی به‌عنوان استعداد پایه»
۱۸۸	..... شکل (۲۰): الگوی نقد «تربیت معنوی» با جهت‌گیری دینی
۲۱۳	..... شکل (۲۱): الگوی نقد «تربیت معنوی» با جهت‌گیری فارغ از دین
۲۳۹	..... شکل (۲۲): انواع ارتباط میان دو جهت‌گیری دینی و فارغ از دین به معنویت
۲۴۰	..... شکل (۲۳): رابطه معنوی بودن و دینی بودن در حالت ارتباط حداکثری انواع معنویت
۲۴۱	..... شکل (۲۴): رابطه معنوی بودن و دینی بودن در حالت ارتباط محدود انواع معنویت
۲۴۱	..... شکل (۲۵): رابطه معنوی بودن و دینی بودن در حالت عدم ارتباط انواع معنویت
۲۴۲	..... شکل (۲۶): رابطه معنوی بودن و دینی بودن در حالت ارتباط محدود انواع معنویت
۲۴۳	..... شکل (۲۷): لایه‌های مختلف معنویت‌طلبی از منظر برون‌دینی
۲۴۸	..... شکل (۲۸): الگوی پیشنهادی تحلیل رابطه میان جهت‌گیری دینی و نوپدید

فصل اول

کلیات

۱-۱- مقدمه:

معنویت^۱ به‌عنوان رکن اساسی تعالیم دینی، تلاشی برای اتصال انسان به عالم ماوراء و دستیابی او به حیات معنوی اصیل، همیشه در کانون توجه متولیان دین بوده و هست. اما تحقق عینی تربیت دینی در عالم واقع و پیوند آن با زندگی فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی انسان، در طی قرون متمادی، زمینه‌ساز تحولی در رویکرد انسان به دین و کارکردهای آن شده است، به‌گونه‌ای که برخی از رویکردهای قرون اخیر به فکر معرفی جایگزین دین، در عرصه تربیت، افتاده‌اند (گریفین^۲، ۱۳۸۱).

مهمترین تلاش‌ها برای معرفی رویکردهای جایگزین دین، در مواجهه‌ی انسان عقل‌گرای مدرن با دین مسیحیت قابل جستجو است، به‌عنوان مثال آنجا که کانت به معرفی «اجبار اخلاقی»^۳ به جای «اخلاق ارزش‌مدار»^۴ پرداخت (الکساندر، ۲۰۰۳: ۳۶۷). در واقع متفکرانی چون کانت با طرح پروژه وظیفه اخلاقی، به دنبال دستیابی به پشتوانه‌ای موثق و قابل اتکا برای تصمیم‌های اخلاقی بودند. از نظر کانت ابتدای عمل اخلاقی به تشخیص عقلانی انسان، می‌تواند مانع آرمان‌گرایی و یا افتادن در ورطه افراط و تفریط‌ها باشد (صانعی دره‌بیدی، ۱۳۸۸). نتیجه بحث‌های مطرح شده در زمینه‌ای که بر انسان‌گرایی و عقلانیت استوار بود، دور شدن انسان از تلاش برای ادای تعهد نسبت به دین و دین‌داری بود. در همین راستا اینگلههارت^۵ و نوریس^۶ (۱۳۸۷: ۱۷) می‌نویسند:

«متفکران تاثیرگذار قرن نوزده (آگوست کنت^۷، اسپنسر^۸، دورکیم^۹، وبر^{۱۰}، مارکس^{۱۱} و فروید^{۱۲}) همگی پیش‌بینی کرده بودند که دین به تدریج اهمیت خود را از دست خواهد داد و با ظهور جامعه صنعتی افت آن چشمگیر می‌شود».

-
- 1 . spirituality
  - 2 . Griffin D.R
  3. moral obligation
  4. moral value
  - 5 . Inglehart R.F
  - 6 . Norris P.
  - 7 . August Comte
  - 8 . Spencer H.
  - 9 . Durkheim E.
  - 10 . Weber M.
  - 11 . Marx K.
  - 12 . Freud S.

پیش‌بینی‌های مطرح شده در فاصله گرفتن از دین، در نیمه اول قرن بیستم جامه عمل به خود پوشید و گرایش به رویکردهای دنیاگرایانه (به‌خصوص در غرب) روز به روز افزایش یافت. در دنیای معاصر، حاکمیت نگرش محدود به «معنویت»، در قرائت‌های جاری از دین (یهودیت، مسیحیت و اسلام)، زمینه‌ای را برای تمایل به خروج از دین و گرایش به الگوهای نوپدید، در نگرش به «معنویت» فراهم نموده است. تلاش معنویت‌باورانِ فارغ از دین، در بیان محدودیت‌ها و ضعف‌های موجود در شریعت جاری در ادیان و تشریح امکان‌های جدید برای عبور از شریعت، در عین معنوی بودن، زمینه‌ساز «معنویت‌گرایی فارغ از شریعت» در دنیای معاصر بوده است. نظریه‌های مختلفی برای تبیین مسأله‌ی فاصله گرفتن دنیای مدرن از دین، قابل طرح است. به عنوان مثال اینگلههارت و نوریس (۱۳۸۷) در این زمینه به دلایلی همچون (۱) جهان‌بینی عقلانی؛ (۲) تکامل کارکردی نهادهای اجتماعی؛ (۳) عدم رقابت بین ادیان (در یک جامعه) و (۴) افزایش امنیت حیاتی انسان اشاره می‌کنند.

در ادامه تحولات دنیای غرب، هرچند فاصله گرفتن از دین در نیمه اول و اوائل نیمه دوم قرن بیستم سرعت زیادی به خود گرفته بود، اما آغاز جنبش معنویت‌گرایی معاصر از دهه ۱۹۸۰ به بعد، فضای جدیدی را برای پرداختن دوباره اندیشمندان حوزه‌های مختلف به معنویت و ایمان بوجود آورد. البته معنویت‌گرایی معاصر الزاماً به معنای احیای حیات دینی (به مفهوم ادیان آسمانی) نیست، بلکه معنویت، به مفهوم جدید آن، ارضای نیاز روانی انسان به تعالی درونی محسوب می‌شود. وولف^۱ (۱۳۸۶: ۴۰-۳۸) در کتاب خود تحت عنوان «روان‌شناسی دین»، در توضیح «معنویت: جایگزینی معاصر برای دین» می‌نویسد:

«امروز بسیاری از کسان از به‌کار بردن نام دین و صفت دینی پرهیز می‌کنند، نه به این دلیل که از روند تاریخی عینیت‌بخشی آگاهند، بلکه اصطلاح معنویت و معنوی را مناسب‌تر می‌یابند... جدایی معنویت از سنت دینی تحول نوینی است... در معنویت امروز آنچه آشکارا جدید است غیاب مکرر و آشکار وجودی متعالی در بیرون از

---

^۱ . Woolf

«خود» است. در معنویت جدید، زندگی دیگر نه در ارتباط با خواست روح القدس یا

دیگر نیروهای الهی بلکه با ارجاع به امکانات روح آدمی تنظیم می‌شود.»

با این توضیح، معنویت معاصر مدعی تربیت انسانی است که ضمن برخوردار از ویژگی‌های اصلی یک انسان مدرن (عقلانیت و تجربه‌گرایی)، از حیات معنوی نیز برخوردار بوده و بدون اینکه لازم باشد درگیری‌های بین عقل و دین را با نفی عقلانیت و یا طرد معنویت (به مفهوم دینی آن) به سرانجام برساند^۱، می‌تواند از یک زندگی متعادل و موفق برخوردار باشد. در اینجا زمینه پاسخ‌گویی به داعیه‌های دین برای توصیه سبک زندگی به انسان، مشاهده می‌شود و از آنجا که طرح تربیت معنوی، تنها محدود به جوامع غیردینی و یا ضد دینی نمی‌شود و شیوع آن در جوامعی که یک دین و مذهب خاص در آن جاری است، نیز مشاهده می‌شود؛ بنابراین، بررسی درخصوص فرایند شکل‌گیری چنین جریان‌های و تبیین نسبت نظر اندیشمندان دینی با جریان مذکور (معنویت‌های نوپدید) و نوع تعامل تربیت دینی با تربیت معنوی پیشنهادی، ضروری می‌نماید.

هرچند دین‌داران معنویت را منحصراً در چارچوب دین تفسیر می‌کنند و بر آن باورند که با خروج از دین، تحقق معنویت بی‌معنی می‌شود؛ اما در دنیای معاصر مخالفان با شریعت‌های دینی، در تلاش‌اند معنویت را انحصار دین خارج نموده و نشان دهند که معنویت می‌تواند (و حتی بهتر است) فارغ از دین خاص دنبال شود. با این توضیح انسان معاصر بر سر دو راهی انتخاب معنویت با هویت دینی و یا فارغ از دین قرار دارد؛ بنابراین شناخت دقیق این دو جهت‌گیری و نسبت آنها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

پژوهش حاضر ضمن بررسی سیر تحول مفهوم «معنویت» و «تربیت معنوی» در دنیای معاصر، به دنبال تبیین جایگاه این مفهوم در رویکرد دینی و فارغ از دین، همچنین تشریح الگو یا الگوهای ارتباط میان این دو رویکرد به «تربیت معنوی» در دنیای معاصر است.

---

۱. این توضیح، جز درخصوص برخی دیدگاه‌های مطرح در رویکردهای تک‌بعدی‌نگر به معنویت، درخصوص سایر رویکردهای معنوی نوپدید معنادار است.

۲-۱- هدف‌های پژوهش:

۱. تبیین مفهوم «معنویت» در دنیای معاصر، با دو جهت‌گیری «دینی» و «فارغ از دین»
۲. بازنمایی «تربیت معنوی» مستخرج از معنویت‌باوری دینی و فارغ از دین (مفروضه‌ها، اهداف، اصول و پیشنهاد‌های تربیتی صریح و پنهان)
۳. شناسایی مسائل و چالش‌ها در دیدگاه‌ها و الگوهای تربیتی پیشنهادی از سوی «معنویت‌های دینی و نوپدید»
۴. ترسیم الگو یا الگوهایی برای تصریح مناسبات میان «تربیت معنوی» مبتنی بر رویکردهای دینی و فارغ از دین

۳-۱- سوالات پژوهش:

۱-۱. ویژگی جهت گیری های دینی و فارغ از دین در مواجهه با «معنویت» در دنیای معاصر

چیست؟ (مفهوم معنویت، تاریخچه تحولات و نظریه پردازان پیشگام)

۱-۲. رویکردهای «تربیت معنوی» مستخرج از معنویت باوری دینی، در دنیای معاصر، کدامند و

از چه ویژگی هایی برخوردارند؟ (مفروضه ها، اهداف، اصول و پیشنهادهای تربیتی صریح

و پنهان)

۲-۲. رویکردهای «تربیت معنوی» مستخرج از معنویت باوری فارغ از دین (نوپدید)، در دنیای

معاصر، کدامند و از چه ویژگی هایی برخوردارند؟ (مفروضه ها، اهداف، اصول و

پیشنهادها، تربیتی صریح و پنهان)

۱-۳. فرصت ها و چالش های «تربیت معنوی» مبتنی بر معنویت باوری دینی، چیست؟ (نقد ساختار

جهت گیری دینی و نقد ساختاری و روش های پیشنهادی در رویکردهای تربیتی مذکور)

۲-۳. فرصت ها و چالش های «تربیت معنوی» مبتنی بر معنویت باوری فارغ از دین (نوپدید)

چیست؟ (نقد ساختار جهت گیری فارغ از دین و نقد ساختاری و روش های پیشنهادی در

رویکردهای تربیتی مذکور)

۱-۴. الگو یا الگوهای پیشنهادی، برای حل تناقض های مشاهده شده بین جهت گیری های دینی

و فارغ از دین به معنویت و تربیت معنوی کدام است؟

۱-۴- روش پژوهش:

در پژوهش حاضر از روش پژوهش فلسفی استفاده شد. شعبانی‌ورکی (۱۳۹۱: ۲۰۴) درخصوص پژوهش در فلسفه معتقد است:

«پژوهش در فلسفه عاری از دل‌بستگی به اصول و فنون جزئی خاص و نیز متضمن بازاندیشی^۱ و دوراندیشی^۲ است و پژوهشگر باید قادر باشد از شیوه‌های متنوع استدلال‌های منطقی به نحوی استفاده کند که از گسست زنجیره استدلال جلوگیری نماید. بنابراین، پژوهشگر فلسفه، با استدلال، تصور وضع مطلوب^۳ و بحث^۴ دیدگاهی را مورد نقد قرار می‌دهد و یا ایده جدیدی را بنیان می‌نهد. با این مقدمات پژوهش فلسفی، واجد خصیصه استدلالی، متضمن ارزیابی مواضع موافق و مخالف و قابل قیاس با تعادل منطقی یا تأمل وارانه^۵ است.»

در این پژوهش، ابتدا با بررسی مفهوم «معنویت»، جهت‌گیری‌های کلی (در قالب دو مواجهه دینی و فارغ از دین) مورد شناسایی قرار گرفت. سپس در هر یک از جهت‌گیری‌های دینی و فارغ از دین (نوپدید)، رویکردهای تربیتی معاصر مورد شناسایی قرار گرفت و با شفاف‌سازی پیش‌فرض‌ها، اهداف و اصول این رویکردها، موضع‌گیری آنها در مواجهه با «تربیت معنوی» تصریح گردید. در ادامه مسائل و چالش‌های موجود در جهت‌گیری‌های کلی، در قبال معنویت (دینی و فارغ از دین)، از حیث ساختاری مورد تحلیل و تشریح واقع شد. همچنین هر یک از رویکردهای تربیتی (در حوزه نگرش و مواجهه با تربیت معنوی) از حیث ساختاری (کلی) و روش‌های تربیتی پیشنهادی مورد مطالعه انتقادی قرار گرفت. در نهایت ضمن تصریح تفاوت‌ها و چالش‌های میان دو جهت‌گیری دینی و فارغ از دین (نوپدید)، امکان و چگونگی ارتباط میان این دو جهت‌گیری از دو منظر برون‌دینی و درون‌دینی مشخص گردید. در نهایت شاخصه‌های کلی درخصوص «تربیت معنوی» مبتنی بر رویکرد دینی، که

---

1. reflection

2. speculation

3. speculate

4. discussion

5. reflective equilibrium